

connexions

Llibertats civils i seguretat: és possible l'equilibri?

vista prèvia >

La percepció de por i d'inseguretat s'ha instal·lat als països del món occidental, fins a tal punt que en molts d'ells s'ha obert una escletxa entre els conceptes de seguretat i llibertat, desequilibrant-los. Fins on està disposada la societat a renunciar a la seva llibertat per tal d'apuntalar la seguretat? Renunciant-hi pot garantir la seguretat anhelada?

Marta Galceran

Polítòloga i investigadora en Relacions Internacionals de la UPF

@martagalceran

Fa més de deu anys Larry Diamond (1951), un polític referent en estudis sobre democràcia i processos de democratització, avisava que s'havia acabat la dècada daurada posterior a la fi de la Guerra Freda, en la que més de la meitat de països del món havien fet la transició cap a sistemes polítics democràtics. Des de les pàgines de la revista *Foreign Affairs*, el professor de la Stanford University advertia que des del 2006 el món havia entrat en una «recessió democràtica».¹ Una dècada més tard, les premonicions de Diamond no només s'han complert, sinó que sembla que el viratge cap a l'autoritarisme s'ha accentuat. En aquest sentit, si bé parlar de democràcia sempre aconsella fer ús dels matisos, el que sembla cada cop més evident, és que ens trobem en un context de retrocés inquietant de la protecció de les llibertats civils. Unes llibertats civils que, per altra banda, són la pedra angular que sustenta el concepte modern de democràcia.

Abans d'entrar en matèria, és pertinent fer un apunt previ sobre a què

ens referim quan parlem de llibertats i drets civils.² Les llibertats civils són aquelles regles o garanties destinades a protegir l'individu de l'abús de l'estat, i que queden recollides en la Declaració Universal dels Drets Humans, com també en la majoria de constitucions del món. En són un exemple la llibertat d'expressió, de reunió i de circulació, la llibertat de premsa, la llibertat de culte i de consciència, la protecció contra la tortura, el dret de protesta pacífica, el dret a la privacitat, el dret a la igualtat de tracte davant la llei i a unes garanties processals,... i el dret a la seguretat.

Una manera de seguir l'evolució d'aquestes llibertats, és a través dels índex que elaboren anualment organitzacions com la ONG Freedom House, que des del 1973 mesura «l'estat de les llibertats al món»³ a partir d'uns indicadors sobre drets polítics i llibertats civils. En aquest sentit, és significatiu que el seu darrer informe porti per títol: «La democràcia en

crisi», i que s'alerti que el 2017 ha marcat el punt més baix en els drets polítics i llibertats civils al món occidental de les darreres dècades, en un context de dotze anys consecutius de retrocessos. El gràfic 1 il·lustra aquest tendència.

Un altre índex força utilitzat pels politòlegs, el projecte Varieties of Democracy, sembla que arriba a la mateixa conclusió.⁴ I en aquest cas, el que crida més l'atenció, i el que és més rellevant per l'anàlisi que aquí ens ocupa, és el retrocés en les llibertats civils com a element causal d'aquesta davallada. Així, la llibertat d'expressió i d'associació ha caigut un 3% des del 2012, i entre el 2015 i el 2016, 13 dels 28 estats membres de la UE van registrar davallades en la puntuació de llibertats civils, sent Alemanya l'únic país que va augmentar en aquest indicador.⁵

Si bé és cert que cal fer una lectura prudent d'aquests índex, doncs no

1 DIAMOND, «The Democratic Rollback. The Resurgence of the Predatory State».

2 En aquest article usaré indistintament els termes «llibertat civil», «drets civils» o «llibertats».

3 *Freedom in the World* és el nom del seu informe de referència, que es publica anualment des del 1973. Disponible a: <freedomhouse.org>.

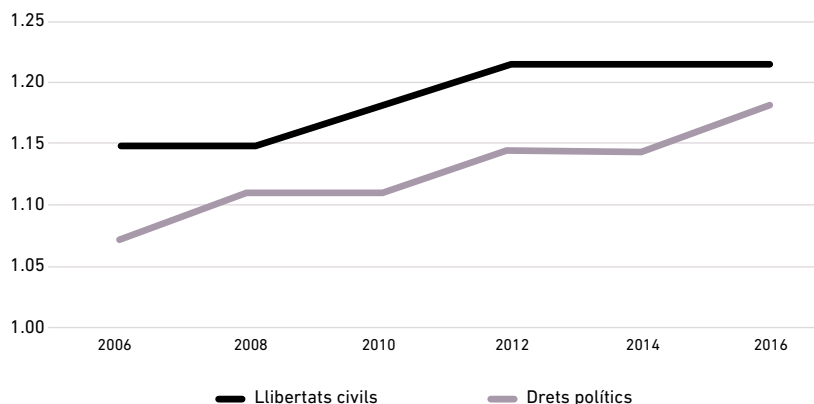
4 LÜHRMANN (et al), «V-DEM Annual Report 2017. Democracy at Dusk?».

5 YOUNGS i MANNEY. «Recession and Renewal in European Democracy».

Cada cop és més evident que ens trobem en un context de retrocés preocupant en la protecció de les llibertats civils

Gràfic 1

Evolució de les llibertats segons la Freedom House, 2006-2016

Font: YOUNGS I MANNEY, «Recession and Renewal in European Democracy». NOTA: una puntuació més alta significa que és pitjor per la democràcia. Com més proper a 1 més lliure és un estat.

estan exempts de controvèrsies metodològiques,⁶ el que no es pot negar és que vivim una època de retrocessos en les llibertats fonamentals, en què l'espai que necessiten els ciutadans per expressar-se lliure-

⁶ En aquest sentit, el desacord sobre com mesurar i definir la democràcia és una constant dels estudis sobre processos de democratització. No obstant això, els dos índex que citem en aquest article són extensament utilitzats i citats en molts articles acadèmics.

ment i expressar dissentiment s'està empentint.

I és que, de fet, el que reflecteixen aquests indicadors —amb més o menys encert—, no deixen de ser els recents esdeveniments de l'actualitat internacional. Per una banda, Rússia i la Xina accentuant el seu model autoritari, i s'estan convertint en un model per molts altres països. Un

model que està basat en tribunals polititzats, intolerància a la dissidència i eleccions predeterminades. Per altra banda, un dels països que tradicionalment havia assumit un fort paper de lideratge en la promoció de la democràcia i les llibertats civils, sembla que està renegant d'aquest rol: els EUA. Si fixem la mirada en el nostre entorn més proper, la manera com Europa ha gestionat la crisi dels refugiats, l'auge dels nous partits populistes, o la deriva autoritària de Turquia, Hongria o Polònia també hi té molt a veure. I finalment, les «polítiques de la por» utilitzades per molts governs per fer front al terrorisme, suposen una amenaça per les llibertats fonamentals al bell cor del món occidental.⁷

És precisament sobre aquest darrer punt que versa aquest article, que té per objectiu analitzar l'impacte de les noves mesures antiterroristes per les llibertats civils, en el context d'una dialèctica entre seguretat/llibertat que cada cop pren més rellevància i actualitat.

⁷ HUMAN RIGHTS WATCH, «World Report 2016».

Segons Varietes of Democracy entre el 2015 i el 2016, 13 del 28 estats membres de la UE van registrar davallades en la puntuació de llibertats civils

Un nou paradigma de seguretat i conseqüències per les llibertats civils

Què és la seguretat? Aquesta sembla una pregunta de resposta evident, però la manera com percebem la seguretat condiciona en gran mesura com intentem garantir-la. Així, per seguretat es pot entendre tant la protecció contra amenaces d'origen divers —militars, mediambientals, socials...—, com també la protecció contra les ingerències de l'estat. En els darrers temps ha emergit amb força el concepte de «securització»,⁸ que planteja la seguretat com una pràctica que cobra sentit quan una amenaça és designada com a tal, amb independència del seu caràcter objectiu o subjectiu. Esgrimint raons de seguretat, doncs, es pot arribar a justificar gairebé tot. I és precisament aquesta tendència a la securització la que ha marcat el to de les respostes d'Occident a l'amenaça del terrorisme internacional.

Els orígens: l'11S i el canvi de paradigma en la seguretat

Els atemptats terroristes de l'11 de setembre de 2011 als EUA van marcar un punt d'inflexió en l'equilibri entre seguretat i llibertats civils a Occident. Amb les imatges de les Torres Bessones esfondrant-se, es visualitzava per primer cop la por i l'angoixa col·lectiva vers un enemic de contorns difusos, al que calia combatre per qualsevol mitjà, fins i tot si això suposava forçar els límits de l'estat de dret. Així, la resposta dels EUA marcaria el precedent del que seria la nova pràctica estàndard de les anomenades «polítiques de la por», emprades encara avui per fer front al terrorisme internacional.

L'expressió més emblemàtica d'aquest canvi de mentalitat es concreta en la USA Patriot Act,⁹ aprovada sigil·losament i sense un debat real, en un clima d'urgència, només 45 dies després dels atemptats. En aparença, aquesta llei només modificava algunes regulacions adminis-

tratives, tot i que posada a la pràctica, acabava erosionant els grans pilars de les llibertats, com l'*habeas corpus* —mesura del dret que permet evitar les detencions arbitràries— o el dret a un judici independent, i facilitava les denegacions d'asil, les deportacions, les detencions indiscriminades o les vulneracions al dret a la privacitat. Aquest darrer, que en un primer moment havia passat pràcticament desapercebut, es va convertir en una de les mesures més controvertides quan va saltar a la llum pública —a partir de les revelacions d'Edward Snowden (1983)—, els programes de vigilància massiva, telefònicament o cibernèticament, sense autorització judicial, així com l'existència del programa PRISM [Planning Tool for Resource Integration, Synchronization and Management].

Més enllà del reguitzell de greuges i vulneracions, la importància real de la USA Patriot Act rau en el fet que afectaria profundament la concepció del paper de l'Estat com a garant de seguretat. Conseqüentment, la funció del govern dels EUA ja no seria la de garantir la seguretat per tal que els ciutadans poguessin exercir els seus

8 Wæver, Ole. «Securitization and Desecuritization».

9 Abreviació per «Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001».

Les polítiques de la por utilitzades per molts governs per fer front al terrorisme, suposen una amenaça per les llibertats fonamentals

drets en llibertat —dret a no tenir por, a pensar lliurement, a no ser atacat...—, sinó que s'acceptava una situació d'excepcionalitat en la que el poder executiu podia restringir aquests mateixos drets a protegir, en pro de l'objectiu únic i primordial de la seguretat.¹⁰ Així, molts veurien en aquest viratge l'herència de la filosofia sobre l'estat d'excepció del teòric polític Carl Schmitt (1888-1985), que defensava que la millor manera de fer front a un estat d'emergència era donar poder il·limitat i absolut al sobirà —l'estat—, en el context d'una dialèctica amic/enemic en el que el fràgil equilibri entre els valors de la llibertat i la seguretat acaba decanant pel segon.

De fet, és precisament aquest context d'amics/enemics que genera un clima d'alerta i por permanent, en el qual els mateixos ciutadans estan disposats a pagar un preu molt alt per la seva seguretat, àdhuc, la renúncia a les seves llibertats. Prova d'això és el fet que, malgrat les reiterades crítiques i proliferació d'es-

tudis que demostren que algunes de les mesures abans esmentades no només no són efectives,¹¹ sinó que fins i tot poden ser contraproduents, la majoria de ciutadans segueixen aprovant aquestes polítiques securitàries. En part, perquè es presenten com l'única alternativa possible en un estat permanent d'excepcionalitat.

Errors repetits: la resposta europea al terrorisme internacional

Fins fa relativament poc, el vell continent —que també havia patit alguns atemptats terroristes com el de Madrid de 2004 o el de Londres de 2005—, s'havia desmarcat de les respostes securitàries dels EUA. Semblava que a Europa no tot valia per intentar frenar el terrorisme internacional, i en aquest sentit, la defensa dels drets i les llibertats, incloent el respecte a la privacitat, seguien sent una línia vermella. Tanmateix, amb la darrera onada d'atemptats terroristes, que s'inicia el 2015 amb l'assalt

a *Charlie Hebdo*, molts països han començat a implementar mesures que en nom dels esforços de la lluita antiterrorista, vulneren llibertats fonamentals i atorguen un marge d'actuació sense precedents al poder executiu i als cossos policials.

Aquesta deriva ha posat en alerta les principals organitzacions en defensa dels drets humans. Recentment, Amnistia Internacional denunciava com de «perillosament desproporcionades»¹² eren aquestes mesures, i alertava d'algunes tendències que s'estan donant sistemàticament a molts països europeus, tals com el secretisme amb què s'està aprovant la majoria d'aquesta legislació antiterrorista, via poder executiu i no legislatiu; el traspàs de competències de caire jurídic a cossos policials i la creixent l'absència de mecanismes de control de la implementació d'aquestes mesures, que permetin identificar abusos i reclamar responsabilitats per violacions de drets humans; o l'ús de mesures administratives per controlar o res-

10 AMNISTIA INTERNACIONAL. «Dangerously Disproportionate: the Ever-expanding National Security State in Europe».

11 CAHALL, BERGEN, STERMAN, i SCHNEIDER. «Do NSA's Bulk Surveillance Programs Stop Terrorists?».

12 AMNISTIA INTERNACIONAL. «Dangerously Disproportionate: the Ever-expanding National Security State in Europe».

A la UE s'està desenvolupant un sistema omnipotent que permet controlar a tothom, independentment de la seva nacionalitat

tringir la llibertat de circulació i associació. Així mateix, s'ha denunciat repetidament la criminalització de diverses formes de llibertat d'expressió, que no suposen cap incitació a la violència i amenacen les protestes legítimes, la llibertat d'expressió i la llibertat artística. Finalment, els estats estan invocant qüestions de seguretat nacional i l'amenaça del terrorisme per acusar arbitràriament a immigrants, refugiats, defensors dels drets humans, activistes, opositors polítics, periodistes, grups minoritaris, i qualsevol altra persona que estigui exercint el dret a la llibertat d'expressió, associació i reunió. De tot això, val la pena entrar en detall en dos casos concrets: la proclamació de l'estat d'excepció a França i la generalització dels sistemes d'espionatge massiu. El primer, perquè les mesures d'excepcionalitat s'estan convertint en la nova normalitat. El segon, perquè malgrat el gran nombre d'estudis publicats que posen en entredit la seva eficàcia, no sembla que hi hagi intenció d'aturar-ne la seva proliferació.

Com anàvem dient, un dels casos que millor exemplifica aquest canvi de paradigma ha estat la promul-

gació —i prorrogació fins a cinc vegades— de l'estat d'emergència a França, concebut inicialment com a resposta als atemptats del 13 de novembre de 2015 a la sala Bataclan de París. Amb aquesta mesura, es permetia fer escorcolls de cases particulars sense autorització judicial, violar la privacitat de les comunicacions i imposar restriccions a la llibertat d'expressió i de reunió. Precisament aquesta darrera es va convertir en una de les més controvertides quan, sota la pretesa argumentació que no es podia garantir la seguretat i l'ordre públic, es van prohibir manifestacions polítiques que no tenien res a veure amb el terrorisme. Els casos que van tenir més ressò a l'opinió pública van ser l'intent de prohibir les manifestacions de moviments d'esquerres contra la reforma laboral durant el 2016 o el confinament a casa de 24 activistes mediambientals, durant les mobilitzacions en motiu de la Conferència de l'ONU contra el Canvi Climàtic de 2015. Si bé l'1 de novembre del 2017 França va substituir l'estat d'emergència per una nova llei antiterrorista, moltes veus crítiques han alertat que el que en realitat s'ha fet és, simplement, perllongar l'estat d'emergència a tra-

vés de legislació nacional. Un exemple més que s'inscriu en una preocupant tendència europea a convertir les mesures d'emergència —que, per definició, haurien de ser temporals—, en dret penal ordinari, de duració permanent.

La segona tendència amb un clar impacte en les llibertats civils és la proliferació d'ús de tecnologies com els passaports biomètrics, la recollida de mostres d'ADN o els sistemes de videovigilància a l'espai públic, així com la generalització dels sistemes d'espionatge massiu.¹³ Efectivament, emmirallant-se en les controvertides mesures aprovades per la nord-americana National Security Agency (NSA) que fa uns anys havien qüestionat els mateixos països europeus en base a uns principis ètics, s'està invertint en mitjans tecnològics d'intercepció, emmagatzematge i processament de dades de comunicació massius. És a dir, s'està desenvolupant un sistema omnipotent que permet controlar tothom, independentment de la seva nacio-

13 Per una panoràmica d'algunes d'aquestes lleis a Alemanya, França, i el Regne Unit, Alemanya i França, veure LUBIN, «A New Era of Mass Surveillance is Emerging Across Europe».

Els mètodes de vigilància massius no només no serveixen per prevenir atacs terroristes, sinó que en alguns casos poden fins i tot ser contraproductius

nalitat o culpabilitat. Aquest fet, evidentment, comporta greus implicacions per les llibertats. La més evident, la vulneració del dret a la privacitat o la llibertat d'expressió. Però també existeixen altres consideracions com una responsabilitat difusa i la falta de rendició de comptes. Sorprenentment, com s'ha mencionat anteriorment, cada cop més estudis demostren que els mètodes de vigilància massius no només no serveixen per prevenir atacs terroristes, sinó que en alguns casos poden fins i tot ser contraproductius.¹⁴ A més, cal recordar que una llei d'intel·ligència no només hauria de protegir els ciutadans contra el terrorisme, sinó també contra els abusos de l'estat. Tot i així, aquests mètodes s'han convertit en la nova normalitat, justificats pel clima de por en què vivim.

Davant d'aquesta situació, es fa més necessari que mai entendre la relació entre llibertat i seguretat. És evident que en un moment d'alerta terrorista, els governs han de respondre. Però hi ha alguna manera de fer compatibles aquests dos

drets fonamentals? La darrera part d'aquest article té per objectiu revisar els fonaments dels debats filosòfics d'aquesta dicotomia, i aportar algunes idees per restablir aquest equilibri.

La dialèctica seguretat/llibertat

La llibertat i la seguretat són dos drets fonamentals a garantir, que sovint apareixen de forma conjunta. La Declaració Universal dels Drets Humans, per exemple, els situa en igualtat d'importància en l'article 3: «tota persona té dret a la vida, a la llibertat i a la seva seguretat». Tanmateix, conciliar l'equilibri entre llibertat i seguretat constitueix avui en dia un dels principals reptes per a les societats democràtiques.

Efectivament, si bé sobre el paper es tracta de dos drets fonamentals que cal protegir per igual, el cert és que el binomi llibertat/seguretat sovint es planteja en termes d'una disjuntiva entre dos béns oposats que no es poden garantir de manera absoluta, i entre els quals cal escollir.¹⁵ És a dir,

quan n'afavoreixes un, necessàriament hauràs de sacrificar —com a mínim parcialment—, l'altre. I en una conjuntura com l'actual, on el ciutadà percep que la seva integritat està en joc, el valor de la seguretat pot arribar a passar per davant d'algunes llibertats fonamentals.

El desig de viure en seguretat no és nou. De fet, la preocupació per trobar un equilibri entre seguretat i llibertat és un element central de les teories del contracte social del segle XVII, on trobem l'origen i propòsit tant de l'estat com dels propis Drets Humans. En aquest sentit, aquest pacte social es concreta en una renúncia a la llibertat de la qual disposaríem els éssers humans en un estat de naturalesa, en benefici de l'anhelada seguretat. Així, des d'una perspectiva si es vol «hobbesiana», atorguem el monopoli de la violència a l'estat a canvi que ens assegurí uns mínim de seguretat. El que sovint s'oblida, però, és que aquesta confiança que atorguem a l'estat en nom de la seguretat, hauria de ser complementada amb el principi de

14 CAHALL, BERGEN, STERMAN i SCHNEIDER, «Do NSA's Bulk Surveillance Programs Stop Terrorists?».

15 GREENE, Alan. «Permanent States of Emergen-

cy and the Rule of Law: Constitutions in an Age of Crisis».

La confiança que atorguem a l'estat en nom de la seguretat, hauria d'anar complementada amb el principi de protecció respecte els abusos que es poden derivar de l'exercici del poder estatal

protecció respecte els abusos que es poden derivar de l'exercici del poder estatal.¹⁶

Algunes propostes per conciliar llibertats amb seguretat

Es pot assolir un punt d'equilibri que permeti la màxima llibertat en un context de raonable seguretat? La resposta a aquesta pregunta ni és senzilla ni està descontextualitzada d'altres consideracions prèvies com, per exemple, si té sentit renunciar a la llibertat en pro de la seguretat. Així, com s'ha esmentat anteriorment, la manera com s'equilibrin aquests dos béns tindrà molt a veure amb la concepció que tinguem de la seguretat i quins són els mitjans que entenem que hem de fer servir per garantir-la. Per exemple, la securització de la societat comporta que per protegir-nos dels possibles atacs terroristes ens estem desprotegint dels mecanismes de què ens vam dotar com a societat per evitar un

abús de poder per part de l'estat. És a dir, les llibertats civils.

Així, una alternativa als actuals marcs des d'on es pensen les polítiques de seguretat, seria concebre maneres de fer front a la «societat del risc global»¹⁷ amb respostes que vagin més enllà d'una lògica purament securitària. En aquesta línia, han sorgit algunes propostes com la idea de la «coproducció de la seguretat»,¹⁸ segons la qual s'entén que la seguretat no hauria de ser garantida exclusivament per l'aparell policial i d'intel·ligència de l'estat, sinó que tota la societat hi hauria d'estar involucrada: el món de la cultura, el sistema educatiu i de salut, els serveis socials...

Una altra proposta interessant és la que planteja Cass Sunstein (1954), professor de la University of Chicago, que ha treballat sobre la relació entre el discurs de la por i l'actual nivell d'acceptació per part de la ciutadania de restriccions a les seves

llibertats en pro de la seguretat.¹⁹ Partint de la premissa que cal donar una resposta a les amenaces a què es fa front en l'era del terrorisme i la globalització, i que no hi ha una fórmula d'èxit per fer-ho, el professor esbossa uns requisits que com a mínim hauríem d'exigir a qualsevol mesura antiterrorista. Primer, haurien de ser decidides i determinades pel poder legislatiu, no per l'executiu. Així tindrien més temps de ser debatudes i gaudirien de més legitimitat democràtica. Segon, haurien de tenir un caràcter general, evitant anar dirigides a grups minoritaris identificables, com els musulmans o els refugiats. I tercer, han de ser clares i transparents. Aquest darrer punt és fonamental, doncs una millor transparència de les mesures europees de seguretat i antiterroristes podrien minimitzar l'impacte negatiu d'aquestes sobre les llibertats civils, incloent la llibertat d'expressió, de premsa, el dret a la privacitat, o fins i tot el dret d'accés a la informació.

El context d'inseguretat a Europa no sembla que hagi de disminuir en els

16 El filòsof francès Michaël Foessel (1974) contraposa la idea de *sécurité* amb la de *sûreté*, aquesta darrera en el sentit de protecció contra l'abús de poder per part de l'estat. Veure FOESSEL, «État de vigilance. Critique de la banalité sécuritaire».

17 BECK, «La sociedad del riesgo global».

18 GUÉNARD, «La Démocratie universelle. Philosophie d'un modèle politique».

19 SUNSTEIN, «Laws of Fear: Beyond the Precautionary Principle».

Rússia i la Xina estan accentuant el seu autoritarisme, cap a un model basat en tribunals polititzats, intolerància a la dissidència i eleccions predeterminades

propers anys, i per tant és imperatiu que es denunciïn aquests abusos i es reclami un millor equilibri entre seguretat i llibertat. I és que, en aquests temps que ens ha tocat viure, pot ser pertinent recordar una frase de Benjamin Franklin (1706-1790), un dels pares fundadors dels EUA: «Aquells que estan disposats a renunciar a les llibertats essencials a canvi d'una mica de seguretat temporal, no es mereixen ni la llibertat, ni la seguretat».²⁰

■ Bibliografia

AMNISTIA INTERNACIONAL. «**Dangerously Disproportionate: the Ever-expanding National Security State in Europe**» [en línia]. Londres: Amnesty International Ltd, 2017. Disponible a: <www.amnesty.org>.

BECK, Ulrich. *La sociedad del riesgo global*. Editorial Siglo XXI, 2006.

CAHALL, Bailey, BERGEN, Peter, STERMAN, David i SCHNEIDER, Emily. «**Do NSA's Bulk Surveillance Programs Stop Terrorists?**» [en línia]. A *New America*, de 13 de gener del 2014. Disponible a: <www.newamerica.org>.

DIAMOND, Larry. «**The Democratic Rollback. The Resurgence of the Predatory State**» [en línia]. A *Foreign Affairs*, març/abril del 2008. Disponible a: <www.foreignaffairs.com>.

FRANKLIN, Benjamin. «**Pennsylvania Assembly: Reply to the Governor**» [en línia]. A *Votes and Proceedings of the House of Representatives, 1755-1756*. Philadelphia, 1756. p. 19-21 Disponible a: <<http://franklinpapers.org>>.

FOESSEL, Michaël. *État de vigilance. Critique de la banalité sécuritaire*. París: Seuil, 2016.

GREENE, Alan. *Permanent States of Emergency and the Rule of Law: Constitutions in an Age of Crisis*. Oxford: Hart Publishing, 2018.

GUÉNARD, Florent. *La Démocratie universelle. Philosophie d'un modèle politique*. París: Seuil, 2016.

HUMAN RIGHTS WATCH. «**World Report 2016**» [en línia]. 2016. Disponible a: <www.hrw.org>

LUBIN, Asaf. «**A New Era of Mass Surveillance is Emerging Across Europe**» [en línia]. A *Just Security*, de 9 de gener del 2017. Disponible a: <www.justsecurity.org>.

LÜHRMANN, Anna (et al). «**V-Dem Annual Report 2017. Democracy at Dusk?**» [en línia]. University of Gothenburg, 2017. Disponible a: <www.v-dem.net>.

OMTZIGT, Pieter i SCHIRMER, Günter. «**Mass surveillance: wrong in practice as well as principle**» [en línia]. A *Open Democracy*, de 23 de febrer del 2015. Disponible a: <www.opendemocracy.net>.

SUNSTEIN, Cass. *Laws of Fear: Beyond the Precautionary Principle*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

YOUNGS, Richard i MANNEY, Sarah. «**Recession and Renewal in European Democracy**» [en línia]. A *Carnegie Europe*, de 26 de febrer del 2018. Disponible a: <www.carnegieeurope.eu>.

Wæver, Ole. «**Securitization and Desecuritization**». LIPSCHUTZ, Ronnie. *On Security*. Nova York: Columbia University Press, 1995.

«**What measures is the EU taking to combat terrorism?**» [en línia]. A *European Parliamentary Research Service Blog*, de 9 de febrer del 2017. Disponible a: <www.epthinktank.eu>.

20 FRANKLIN, «Pennsylvania Assembly: Reply to the Governor».